

INHOUD

Inleiding – Een literair stroomgebied als biografie	7
Hoofdstuk 1 – Stukjes Noord-Frankrijk en Henegouwen	11
Hoofdstuk 2 – Flirten met provincie- en andere grenzen	17
Hoofdstuk 3 – Van Gent tot Dendermonde	49
Hoofdstuk 4 – Klein-Brabant	83
Hoofdstuk 5 – Stad Antwerpen	145
Hoofdstuk 6 – Antwerps havengebied en polders	217
Hoofdstuk 7 – De Westerschelde	269
Noten	245
Bibliografie	277
Personenregister	289

INLEIDING

Een literair stroomgebied als biografie

Wanneer men van jongs af, te pas en te onpas en bij tij en ontij troost of inspiratie zoekt aan de oevers van een stroom, dan zegt dat heel wat. Het water oefent op veel mensen een monumentale aantrekkingskracht uit. Bij de Schelde is men vandaag ook, enkele stille en verborgen plekken niet te na gesproken, nog zelden alleen. Fietsers en wandelaars glijden over het jaagpad, schepen en bootjes beroeren het glinsterende wateroppervlak, voorbijgangers keuvelen er of starren dromerig over een of andere wijde bocht van de Schelde. Het hoge woord is eruit: de Schelde. Een mystiek en geografisch vraagstuk dat meandert door een steeds wisselend landschap. Dat landschap met zijn beken en rivieren die het mee bevruchten, maakt deel uit van het stroomgebied van de Schelde. Eb en vloed, fauna en flora en een ongemeen brede waaier aan professionele en recreatieve activiteiten geven er zuurstof aan de stroom die er de slagader van is. Kunstenaars van allerlei pluimage offeren er zonder verpinken een deel van hun leven en werken aan op.

Dit boek voelt dan ook aan als een biografie, of alleszins een biografie die uit heel wat schrijvers en hun talloze personages is bijeengesprokkeld. Ze zijn verbonden door een levensdraad, een natuurlijke en organische verbinding, door een stroom die een aantal levens en teksten verbindt of anderszins confronteert. Een biografie schrijft men normaal gezien over iemand, over een persoon die in het leven heeft bestaan en daar om een of andere reden voor wordt herinnerd. De biograaf

is de 'herinneraar' van dienst. Hij heeft zijn held uitverkoren om hem een tweede leven te bezorgen. Een geschreven leven ter herinnering, ter compensatie misschien en wellicht omdat in het bestudeerde levensverhaal door anderen mogelijk elementen en facetten van zichzelf kunnen worden ontdekt. Hier geldt het een soort dubbele biografie: het bestaan van een stroom wordt gekoppeld aan feiten en fragmenten uit de levens van literaire auteurs.

De Nederlandse landschapsfilosoof en antropoloog Ton Lemaire wijst erop dat de sprookjesachtige ruimte van het kind ook nog op volwassen leeftijd het individu in kwestie parten blijft spelen. De infantiele ruimte dient zich immers te adapteren aan het officiële. Precies daardoor worden de eertijds private ruimten van het kind, zoals zolders, tuinen, bossen en enkele 'geheime' locaties, verwezen naar de periferie van de persoonlijke en interpersoonlijke cultuur. 'In de marge van onze gemeenschappelijke cultuur liggen de gedroomde en vergeten ruimten van onze jeugd,' aldus Lemaire. De nieuwe 'nadrukkelijkheid' van de geografische ruimte en de nivelleringen die bij de volwassenheid horen, zorgen ervoor dat bepaalde mensen, zeker zij die de ruimten van hun jeugd wisten te vrijwaren, zich in de nieuwe geografie en geometrie nooit helemaal thuis voelen. Hun 'ware ruimte' ligt elders. Slechts enkele onverwachte ontmoetingen kunnen opnieuw een glimp ervan oproepen. Een vervallen kasteel in een bos, een duistere heuveltop die toegang verschaft tot een adembenemend uitzicht, een kronkelende rivier.¹

Op een bepaald moment, mede door de indrukwekkende schoonheid van de stroom, neemt in zijn nabijheid de kunst de plaats in van de religie. De vaak onvatbare schoonheid van een soms ook tragische natuur dient gesublimeerd en verheerlijkt: de verering van het landschap geldt als heiliging van het leven. Waar de wetenschap de natuur wil reduceren, moeten de literatuur en de kunst haar verheerlijken. Bij de gelouterde waarnemer zorgt dat tegen het begin van de negentiende eeuw voor een apart gevoel: de afstand tussen cultuur en natuur wordt overbrugd door het in woorden, klanken en kleuren vormgegeven landschap. Het landschap is volgens Lemaire een 'gelukkige formule' die geest en natuur, God en mens en cultuur en natuur in zich maximaal verenigt.² Het landschap dus, en bij inbreiding: de stromen en rivieren.

Een literaire stroom

Heel wat Nederlandstalige en Franstalige auteurs hebben over de Schelde geschreven. In dit boek wordt uitgegaan van de Schelde zelf, en dus van die schrijvers wier leven en werk zonder haar niet denkbaar zouden geweest zijn. Vele dichters en prozaïsten die biografisch weinig met de Schelde te maken hebben gehad, bezingen haar occasioneel: de Vlaamsgezinde priester-dichter Anton van Wilderode bijvoorbeeld, de Nederlandse dichters Max Dendermonde, Maurits Mok, Kees Ouwens of de Franstalige Antwerpenaar André Baillon. Overigens beperken we ons overwegend tot de Nederlandse letterkunde. De Franstalige landgenoten, die met veel gevoel en literaire bravoure over de stroom gepubliceerd hebben, worden noodgedwongen buiten beschouwing gelaten, enkele uitzonderingen niet te na gesproken, onder wie Emile Verhaeren, Marie Gevers, Georges Eekhoud, Max Elskamp en Franz Hellens. Aan sommige van hen is de laatste jaren vrij uitvoerig aandacht besteed in publicaties en tentoonstellingen, zoals *Escaut! Escaut!* eind 2016 in het Letterenhuis in Antwerpen, met Verhaeren als centrale figuur. Ook prominente buitenlandse literaire stemmen hebben de Schelde bezongen: Victor Hugo bijvoorbeeld, François René de Chateaubriand of – recenter – Blaise Cendrars.³ Zij komen hier hooguit zijdelings aan bod.

Heel wat motieven in het schrijven over de Schelde keren nadrukkelijk terug: de veerman, een vaak mysterieus en ongrijpbaar figuur; de aanwezigheid over het water van mist en nevel die een bepaalde onzekerheid en dreiging suggereert; de tussenkomsten van goede zielenherders die, net als hun parochianen, innig met de stroom verbonden zijn en de mensen bijstaan waar ze kunnen; het harde vissersleven en het woelige en gevaarlijke bestaan van havenarbeiders; de oprukkende industrialisering; de Schelde als grens of begrenzing, maar vaak ook als tijdelijke of finale oplossing; de lokroep van de overzijde; de levensdraad die, haast op organische wijze, natuur en mensen met elkaar verbindt; het leven op en aan de Oude Schelde, de voormalige en erg schilderachtige bedding van de stroom; de mildheid en onvoorspelbaarheid van het water, en ten slotte de vele impressionistische momenten waarvan zowel dichters als prozaïsten zich in hun werk bedienen. Het lijkt erop dat de Schelde de fraaiste beelden op hun netvlies heeft getoverd en de auteurs dat graag en feilloos op papier hebben willen vastleggen.

HOOFDSTUK 1

Stukjes Noord-Frankrijk en Henegouwen

De Schelde lijkt een rustige, uitnodigende rivier, soms wat grillig, op bepaalde plaatsen zelfs verraderlijk. De getijden zijn daar niet vreemd aan. Vooral wanneer ze buiten haar oevers treedt, is de Schelde gevaarlijk en onvoorspelbaar. De uit Aquitanië overgewaaide, maar wellicht in de buurt van Nantes geboren zevende-eeuwse bisschop Amandus droomde ervan om haar te onderwerpen. Hij sticht langs de oevers een aanzienlijk aantal abdijen en wil van de stroom een ware verkeersader maken en zodoende het hinterland met de zee verbinden. Zijn doel: de verspreiding van het christendom. In Amandus' spoor wordt de Schelde getemd, rechtgetrokken, gekanaliseerd en verontreinigd.⁴

De Schelde kan bogen op een uniek en impressionant stroomgebied. Het gaat in totaal om een oppervlakte van 21.000 vierkante kilometer, en die staat vandaag voor bijna tien miljoen mensen die in die regio hun dagelijks brood verdienen. Onder 'stroomgebied' verstaat men, technisch gezien, de landoppervlakte waarvan de neerslag die daar valt via grachten, beken en zijrivieren in de Schelde terechtkomt. Dat gebeurt over het grondgebied van Frankrijk, België en Nederland. Het stroomgebied is dichtbevolkt. Industrie en landbouw maken er een van de belangrijkste economische centra van Europa van.⁵

Gouy-Le-Catelet

Men zou het niet zeggen als men in het dorpje Gouy-Le-Catelet, in het departement Aisne op een twintigtal kilometer van Saint-Quentin, de bron van de Schelde ontdekt. Ze ligt op de Sint-Maartensberg in het vroegere graafschap Vermandois (Vermandland) achter een oude kloosterhoeve, deel van de tot ruïne herleide Norbertijnenabdij van Saint-Martin. Vanuit het Pays Vermandois stroomt de Schelde noordwaarts naar Zuid-Henegouwen, met Valenciennes – Valencijs – als belangrijkste handelsknooppunt. Zuid-Henegouwen (of Frans-Henegouwen vormt tot de zeventiende eeuw het zuidwestelijke deel van het graafschap Henegouwen.⁶

‘Felix sorte tua Scaldis / Fons limpidissime / qui a sacro scaturiens agro / alluis et ditas nobile Belgium / totque claras urbes lambens / gravius thetidem intras.’ Dat staat te lezen op een stenen plaat in de kleine muur rond de bron: ‘Heldere bron, gezegend is uw bestemming. / Uit gewijde grond ontspringend, bevoeit en / verrijkt gij de edele Nederlanden en zovele / roemrijke steden kussend stort gij u groots in zee.’ In de zeventiende eeuw ligt de bron nog in de buurt van Ponchaux, een gehucht van het dorp Beaufeuve. De afgebeelde tekst is naar alle waarschijnlijkheid van de hand van een norbertijner monnik. In de achttiende eeuw verplaatst de bron zich als het ware: er wordt een kanaaltje aangelegd om overtollig water af te voeren – het Canal pour les Torrents – tussen Petit-Verly en de eigenlijke Scheldebron. Saneringswerken in de vallei van Ponchaux zorgen ervoor dat de bron enkele kilometers naar het westen opschuift. De huidige ligging, de bronheuvel, bevindt zich ongeveer 97 meter boven de zeespiegel. Een reeks onooglijke dorpjes verbindt de bron met de Belgische grens over een lengte van 95 kilometer. Alleen de eerste dertig kilometer daarvan zijn onbevaarbaar. Vanaf Cambrai is de stroom opnieuw bevaarbaar maar steekt ze in een harnas van dijken, stuwen en sluizen. Als rivier verliest ze hier grotendeels haar natuurlijke allures. Het is de mens zelf die zich meester heeft gemaakt over waterstanden, diepte en breedte. Doel van dat menselijke ingrijpen: de industrie.⁷

Vanuit Gouy-Le-Catelet slingert de Schelde zich in een bedding van ongeveer 350 kilometer doorheen de Belgische provincies Henegouwen, West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen en Antwerpen, om in haar volle breedte en onder de naam Westerschelde in het Nederlandse Zeeuws-Vlaanderen, tussen Breskens en Vlissingen, uit te monden in de Noordzee. Meestal wordt het stroomgebied van de Schelde verdeeld in drie

stukken: de Bovenschelde (tussen Frankrijk en Gent), de Zeeschelde (tussen Gent en het Antwerpse havengebied) en de Westerschelde (van de Belgisch-Nederlandse grens tot de Noordzee).

Dit boek wordt qua hoofdstukken over dat hele gebied verdeeld: Noord-Frankrijk en Henegouwen, West-Vlaanderen en zijn wisselvallige provinciegrenzen, Oost-Vlaanderen, de regio tussen Gent en Dendermonde, Klein-Brabant (tussen Dendermonde en Antwerpen), de stad Antwerpen, haar polders en havengebied en, over de grens, Zeeuws-Vlaanderen, het deel van Zeeland dat ten zuiden van de Westerschelde ligt en begint bij Het Verdrongen Land van Saeftinghe.

De Noord-Franse Schelde is Nederlandstaligen schromelijk onbekend. *L'Escaut* baant zich een weg door vaak grote industriële steden als Cambrai – het Frans-Vlaamse Kamerijk – en Valenciennes, richting de Belgische grens. Voor en na deze grauwe industriesteden rijgen zich langs de oevers de meest poëtisch klinkende dorpsnamen aaneen, waaronder Honnecourt-sur-Escaut, Les Rues-des-Vignes, Crèveœur-sur-l'Escaut, Masnières, Noyelles-sur-Escaut, Cantaing-sur-Escaut, Proville of Fontaine-Notre-Dame. Ondanks hun welluidende namen blijven het nauwelijks meer dan wat lusteloze dorpjes van *Le Nord*. Meestal tellen ze hooguit enkele honderden inwoners. Eerst in Batouzelle met zijn nauwelijks vierhonderd inwoners laat de Schelde enkele fraaiere plekjes en kronkels zien, om hier en daar te flirten met het Canal de Saint-Quentin. Daar is de rivier overigens al behoorlijk breed. In Les Rues-des-Vignes wisselen grauwe locaties zich af met enkele pittoreske: vooral de abdij van Vaucelles, met een aantal archeologische sites, is het bezoeken waard. De Schelde en het Canal de Saint-Quentin wedijveren in schoonheid, maar zijn beide onderhevig geweest aan menselijk ingrijpen, waardoor het betere bochtenwerk ontbreekt. Voorbij Cambrai streekt de Schelde dorpen als Neuville-Saint-Rémy, Ramillies, Escaudoeuvres, Thun-l'Évêque, Neuville-sur-Escaut, Douchy-les-Mines, Wavrechain-sous-Denain, Rouvignies en Trith-Saint-Léger.

In Valenciennes overheerst het destastreuze ingrijpen van de industrie. Buiten de stad volgen de dorpen Anzin, Saint-Saulve, Bruay-sur-l'Escaut, Condé-sur-l'Escaut, Bruille-Saint-Amand, Château-l'Abbaye, Flines-lez-Mortagne en Maulde de Scheldeloop. Voorbij de Belgische grens liggen enkele oude Henegouwse dorpen aan haar oevers – het grensplaatsje Bléharies, en verder Hollain, Bruyelle, Antoing – om zich meteen naar de historische stad Doornik te begeven en verder, over

Pont-à-Chin, Pecq en Celles richting Kluisbergen en de streuveliaanse, zuidoostelijke hoek van de provincie West-Vlaanderen.

Maar eerst nog even Doornik, *Tournai*, waar de grote Georges Rodenbach in 1855 het levenslicht ziet. Het is een gezellige stad met een waardevol cultureel patrimonium. De vijf lichtgrijze torens van de kathedraal van Notre-Dame domineren het stadsbeeld. Andere tinten grijs heeft men hier uit de nabije steengroeven gewonnen: ze kleuren de straatstenen van bevallige steegjes en contrasteren met de rode dakpannen en bakstenen die eveneens het uitzicht van de stad bepalen. De Schelde lijkt het hoofdpersonage in het ongeschreven verhaal dat 'Doornik' heet: door de loop der eeuwen is de stroom een constante in de eerste hoofdstad van het Merovingische rijk. Meestal geldt ze in oorlogen en twisten als de plaats van handeling, de inzet ook: zowel grens, bolwerk als onmiskenbaar teken van macht. Later kunnen de vermaarde steenhouwers van Doornik hun steenblokken via de Schelde transporteren over nagenoeg de totale oppervlakte van het Scheldebekken. Oudenaarde, Gent, Dendermonde en Antwerpen vibreren op Doornikse steen.⁸

Vooraf in Antwerpen geniet Doornik al in de vroege middeleeuwen naam en faam. De Tournaisiens-steenhouwers zijn daar goed bekend: zij leveren de belangrijkste materialen om in de Vlaamse kunststeden de oudste monumenten te bouwen. Ook is Doornik bekend omwille van de oudste sluis op de Schelde: die bestaat al in de zeventiende eeuw. De oude stad wordt er door de Schelde in twee stukken verdeeld. Bovendien is Doornik zonder meer 'de kunstvolste stad van het Walenland', aldus de gewezen stadsarchivaris en conservator van de Antwerpse musea voor Oudheden en Toegepaste Kunst, de geografisch historicus Jan Denucé. Doornik geniet beroemdheid door zijn kunsttapijten en dinanderie-voorwerpen (geelkoperen kunstobjecten). De historische gebouwen in Doornik, waaronder uiteraard de romaanse kathedraal die voor een deel door Vlaamse kunstenaars is opgefleurd, geniet grote vermaardheid.⁹

Vanuit het plaatsje Spiere-Helkijn bepaalt de Schelde de grens tussen Henegouwen op de rechteroever en West-Vlaanderen op de linkeroever. Voorbij Pottes stroomt ze langs Bossuit, waar het kanaal Kortrijk-Bossuit uitmondt. Het kanaal uit 1861 is de vijftien kilometer lange verbinding tussen de Schelde en de Leie in de buurt van Kortrijk. Vanuit Outrijve en Escanaffles vormt de Schelde stroomafwaarts dan weer de